

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN ROMANINDA TARİXİ VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT (1930-1950-Cİ İLLƏR)

İxtisas: 5716.01– Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İlhamə Tofiq qızı Baxşəliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

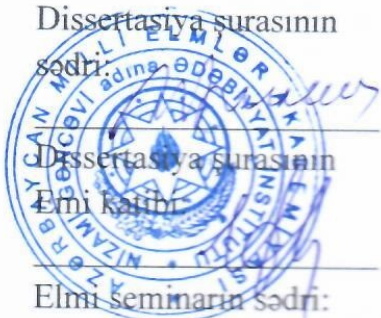
Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Həmidov İmamverdi Yavər oğlu

filologiya elmləri doktoru, dosent
İmaməliyeva Leyla Məcid qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Babayeva Mələhət Ramiz qızı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

Dissertasiya şurasının
Elmi katibi:

Elmi seminarın sədri:

[Handwritten signature]

Akademik filologiya elmləri doktoru
professor

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

filologiya elmləri doktoru, dosent

Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

XX əsrin ədəbi irsinə yenidən qayıdış, sovet dövrü gerçəkliklərinin ədəbiyyatda inikasının azərbaycançılıq ideologiyası və müasir ədəbiyyatşünaslıq ölçülərindən dəyərləndirilməsi bu gün aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə inkişafının böyük bir mərhələsi məhz sovet dövrünə təsadüf edir. Bu zaman milli ədəbiyyat XX əsrin ziddiyyətli və inqilabi gerçəkliklərini əks etdirərək ideya-məzmun və forma-ifadə baxımından dəyişmiş, zamanın suallarına cavab axtarışlarında müasirlik keyfiyyətləri qazanmışdır. Sovet dövrü ədəbiyyatın sərbəst inkişafı üçün heç də məqbul sayılmır. Kommunist ideologiyasının və dövlət nəzarətinin hakim olması sənətin inkişafına müəyyən maneələr törətmiş, uzun zaman ərzində ədəbiyyatda yeganə bir yaradıcılıq metodu və ədəbi cərəyanın – sosialist realizminin varlığına səbəb olmuşdur. Bununla belə, senzura və çərçivələr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafının qarşısını ala bilməmiş, ədəbiyyat milli ənənələrə dayaq olaraq yeni əsrin sənət tələblərini də əxz etmiş, sosialist realizmi zəminində inkişaf etmişdir. Bu baxımdan sovet dövrü həqiqətlərinin bədii əsərlərdə inikasının tədqiqi azərbaycançılıq nöqtəyi-nəzərindən olduğu kimi, ədəbiyyat tarixçiliyi üçün də mühüm və zəruridir.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan romanının tarixi qədim sayılmasa da, müasir ədəbiyyatın inkişafında mühüm rolü danılmazdır. Hər bir tarixi dövrün ədəbiyyatda geniş, panoram təsviri və daha dərinə, müasir ideyalar işığında dərk, ilk növbədə, roman janrından gözlənilir. Bu baxımdan 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının inkişafı tarixində mühüm mərhələdir. Azərbaycan romanı klassikasını təmsil edən romanlar: S.Rəhimovun “Şamo” və “Saçlı”, Əbülhəsənin “Yoxuşlar” və “Dünya qopur”, Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı” və “İki od arasında” (“Qan içində”), M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” və “Qılınc və qələm”, Mir Cəlalin “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, “Açıq kitab” və “Yolumuz hayandır?”, M.İbrahimovun “Gələcək gün” və “Böyük dayaq”, H.Mehdinin “Abşeron” və “Səhər”, İ.Hüseynovun “Yanar ürək” və “Doğma və yad adamlar”, İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” və s. bu dövrdə yaranaraq milli həyatın geniş mənzərələrini, Azərbaycan

tarixinin ziddiyyətlərlə dolu keşməkeşli bir dövrünü, xalqın taleyində rol oynayan tarixi hadisələri, müasir azərbaycanlıların formalaşmasına təsir göstərən cəmiyyət və insan münasibətlərini əks etdirmişdir. Bir zamanlar dövrün ideoloji və estetik baxışlarına uyğun olaraq, sosializm cəmiyyəti quruculuğu və sovet adamının formalaşdırılması ideyaları işığında öyrənilən həmin romanların yenidən, azərbaycançılıq ideologiyası və müasir ədəbiyyatşünaslıq bilikləri müstəvisindən öyrənilməsinə ehtiyacı vardır.

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidi 1930-1950-ci illərin romanlarına bir qayda olaraq sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun prinsipləri baxımından yanaşmış, ayrı-ayrı yazıçıların fərdi üslublarını və əsərlərin orijinallığını danmadan, ilk növbədə, romanlardan vahid ideya-bədii xüsusiyyətlərə riayət etməyi tələb etmişlər. Əslində isə ədəbi-bədii təcrübə, dövrün romanları həm üslub təzahürləri, həm də janrın imkanları baxımından daha zəngin olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, həmin dövrün ədəbiyyatşünas və tənqidçiləri bədii həqiqətin daha zənginliyinə işarələr etsələr də, bunu ideoloji səbəblərdən axıradək söyləyə bilməmişlər. Sovet dövrü bədii klassikasının daha dərinəndən araşdırılması və əsl dəyərinin üzə çıxarılması bu baxımdan da aktuallıq kəsb edir.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda sovet dövrü romanlarının tənqidi dərki müstəqillik illərindən başlamışdır. Bu zaman iki meyl özünü göstərir. Bir tərəfdən, sosialist realizmi ədəbiyyatının sovet dövrünə aid olan ideoloji hadisə kimi kökündən inkar olunması, digər tərəfdən milli romanların həmin ədəbiyyat kontekstindən təcridə öyrənilməsi. Əslində, hər iki ifrat yanaşma romanların təftişinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan da 1930-1950-ci illər romanlarının tənqidi öyrənilməsi, yarandığı dövrün tarixi kontekstindən və ədəbi-estetik baxışlarından ayırmadan mətnlərdə Azərbaycan həqiqətlərinin elmi obyektivliklə üzə çıxarılması vacib və zəruridir.

1930-1950-ci illər Azərbaycan romanlarının tədqiqi və təhlili dövrün özündən başlanılmışdır. Ayrı-ayrı romanlar haqqında çoxsaylı ədəbi-tənqidi məqalələri nəzərə almasaq, bu mövzuda ilk ümumiləşmiş tədqiqat – H.Mehdinin 1954-cü ildə qələmə aldığı “Azərbaycan romanı haqqında” və M.Arifin 1957-ci ildə yazdığı

“Azərbaycan sovet romanı” məqalələri hesab olunmalıdır. Mövzunun işlənməsinə daha geniş şəkildə dissertasiyanın birinci fəslində toxunulduğundan, burada yalnız əsas monoqrafik tədqiqatları sadalamağı lazım bilirik. Azərbaycan romanı haqqında tədqiqatlarda – S.Əsədullayevin “Roman haqqında qeydlər”, Q.Xəlilovun “Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən”, X.Əliyevin “Müasir Azərbaycan romanı”, Y.Axundovun “Azərbaycan sovet tarixi romanı”, H.Qasımovun “Müasir Azərbaycan romanı. Janrın poetika və tipologiyası”, “Azərbaycan romanının inkişaf problemləri”, T.Salamoğlunun “80-ci illər Azərbaycan romanı: janr təkamülü”, S.Şərifovanın “Romanda janr dəyişmələri: kommunikativ-sosioqognitiv yanaşma” monoqrafiyalarında, eyni zamanda “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” üçcildliyinin üçüncü cildi və “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” ikicildliyində, habelə sosialist realizmi yaradıcılıq metoduna həsr olunmuş nəzəri tədqiqatlarda; ümumən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinə dair: N.Paşayevanın “İnsan bədii tədqiq obyektini kimi”, İ.Həbibbəylinin “Ədəbi şəxsiyyət və zaman”, T.Əlişanoğlunun “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası”, B.Əhmədovun “XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər. İstiqamətlər. Problemlər.”, Elçinin “Sosrealizm bizə nə verdi?” və s. monoqrafik araşdırmalarda 1930-1950-ci illərin romanları tədqiqat predmeti olmuşdur. S.Rəhimovun, Y.V.Çəmənşəminlinin, Mir Cəlalın, Əbülhəsənin, H.Mehdinin və b. yazıçıların yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiya və tədqiqatlar da 1930-1950-ci illər romanlarına analitik şəkildə yanaşmağa kömək edir. Dissertasiyada mövcud tədqiqatlara istinad edilməklə mövzunun işlənilməsi daha da dərinləşdirilir, problemə müasir ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsindən yanaşılır.

Tədqiqatın obyektini və predmetini. Dissertasiya işinin obyektini 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanları, janrın Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf tendensiyaları və mənzərəsidir.

Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycan romanlarında tarixi və bədii həqiqətlərin gerçəkləşməsi problemlərinin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanında tarixi həqiqətlərin inikası səviyyəsi və xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan, roman janrının bu illərdə inkişaf səviyyəsi və parametrlərini üzə çıxarmaqdan, ideya-məzmun, janr-üslub və bədii sənətkarlıq axtarışlarını tədqiq edib dəyərləndirməkdən, bütövlükdə 1930-1950-ci illər romanının Azərbaycan ədəbiyyatında yeri və rolunu müasirlik nöqtəsindən səciyyələndirməkdən ibarətdir. Dissertasiyada bu məqsəddən irəli gələn bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Azərbaycan romanının tarixi inkişafında 1930-1950-ci illər mərhələsinin yeri və rolunu müəyyənləşdirmək, bu barədə mövcud elmi fikir və ədəbiyyatı tənqidi şəkildə nəzərdən keçirmək;

– Azərbaycan romanının 1930-1950-ci illərdə janr və üslub rəngarəngliyini araşdırmaq, tarixi, ideoloji və bədii-estetik amillərin janrın formalaşmasına təkan və təsirlərini müəyyənləşdirmək;

– Sosialist realizmi yaradıcılıq metodu və roman janrının əlaqə və münasibətlərinə diqqət yetirmək və sosialist realizmi ədəbiyyatının janra gətirdiyi yenilikləri üzə çıxarmaq;

– 1930-1950-ci illər romanlarının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi və önəminin müasirlik rakursundan ümumiləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat tarixi-müqayisəli metodla aparılmış, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətləri əsasında qələmə alınmışdır. Yeri gəldikcə rus ədəbiyyatşünaslığının roman nəzəriyyəsi və sovet dövrü romanlarına dair tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

– 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanında tarixi və bədii həqiqətlərin inikası səviyyəsini və xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

– 1930-1950-ci illər romanlarının janr tipologiyasına nəzər salmaq, roman növlərinin milli ədəbiyyatda tarixən formalaşması prosesi və tarixi rolunu araşdırıb səciyyələndirmək;

– Azərbaycan romanının ideya-məzmun və bədii ifadə təkamülünü tarixi kontekstdə, 1930-cu, 1940-cı, 1950-ci illərin ictimai-siyasi hadisələri ilə əlaqədə izləmək;

– 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanında ədəbi qəhrəman problemini izləmək, ədəbi qəhrəman problemi ilə tarixi gerçəklərin inikasının bağlılığını araşdırmaq;

– 1930-1950-ci illər romanının özünəxas poetikasını, romançıların fərdi üslubu və sənətkarlıq axtarışlarını tədqiq etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi bir sıra elmi yeniliklərə nail olmuşdur:

– İlk dəfə olaraq 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanları tarixi və bədii həqiqət işığında ayrıca sistemli tədqiqata cəlb olunmuşdur;

– 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının milli ədəbiyyata gətirdiyi ideya-bədii yeniliklər araşdırılmış, sübut olunmuşdur ki: maarifçi və realist romanlarla yanaşı, həmin illərdə ədəbiyyata inqilabi gerçəklikləri əks etdirən, dövrün ziddiyyətli proseslərini üzvi bədiiliklə özündə qapsayan yeni roman tipləri daxil olmuşdur;

– 1930-1950-ci illər romanlarının tipoloji təsnifatı aparılmış, mövcud tematik bölgülərə rəğmən, janr-struktur baxımından həmin dövrdə başlıca olaraq “inqilabi”, “tarixi” və “ailə-məişət” roman növlərinin meydana gəldiyi təsbit olunmuşdur;

– “İnqilabi romanlar”ın tarixi səciyyəsi və müasir önəmi dəyərləndirilmiş, dövrün orijinal bədii təzahürü kimi qiymətləndirilmiş, “Şamo”, “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, “Daşqın”, “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, “Saçlı”, “Səhər”, “Zəngəzur” və s. romanlar janrın örnəkləri olaraq təqdim və təhlil edilmişdir;

– Janrdaxili tarixi-inqilabi (“Dumanlı Təbriz”, “Səhər”), ictimai-siyasi (“Gələcək gün”), alleqorik (“Qızlar bulağı”), satirik (“Açıq kitab”), “istehsalat” (“Abşeron”, “Təzə şəhər”) romanları bölgüsü “inqilabi roman”ın təzahür növləri kimi alınmış, ideya-bədii funksionallığı üzə çıxarılmışdır;

– Tarixi romanların yaranması zərurəti araşdırılmış, “İki od arasında”, “Odlu diyar”, “Qılınc və qələm”, “Yolumuz hayandır?” və s. romanların azərbaycançılıq mövqeyindən geniş təhlili verilmişdir;

– “Ailə-məişət” romanının tarixi kontekstdə təşəkkülü izlənilmiş, parametrləri müəyyənləşdirilmişdir; “Mehman”, “Qış gecəsi”, “Telefonçu qız”, “Doğma və yad adamlar”, “Söyüdlü arx” və s. romanlar bu aspektdən təhlil olunmuşdur;

– 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanında ədəbi qəhrəman problemi yeni aspektdən nəzərdən keçirilmiş, “inqilabçı” obrazları tənqidi təhlilə cəlb olunmuş, ilk dəfə Azərbaycan romanlarında ziyalı və qadın obrazlarının yeri və rolu dəyərləndirilmişdir;

– 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanlarının janr-üslub rəngarəngliyi, yazıçıların bədii sənətkarlıq axtarıları ümumiləşdirilmiş və şərh olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi nəticələrindən Azərbaycan romanı haqqında yeni tədqiqat işlərində, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində, sosializm realizmi ədəbiyyatı problemlərinin tədqiqində, XX əsr ədəbiyyatı və klassik irsə münasibət məsələlərinin araşdırılmasında bəhrələnmək olar. Dissertasiyadakı elmi araşdırmalar və ümumiləşdirmələr nəticəsində meydana çıxan nəzəri müddəalardan və nəticələrdən habelə ali məktəb dərsləklərinin hazırlanmasında, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına dair xüsusi kurslarda, ədəbiyyat tarixi fənlərinin tədrisində, XX əsr ədəbiyyatına dair praktik-nəzəri seminarlarda faydalanmaq olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi nəşrlərində dərc etdirdiyi müxtəlif elmi məqalələrində, onun bir sıra Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Giriş, üç fəsil – fəsillərin bölündüyü müvafiq paraqraflar, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan tədqiqat işinin girişinin

həcmi – 12699, birinci fəsil – 129267, ikinci fəsil – 88092, üçüncü fəsil – 24416, nəticə hissəsi – 9177 işarədən ibarətdir.
Tədqiqat işinin ümumi həcmi 263651 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobeiası, strukturu AAK-ın tələblərinə uyğun şəkildə göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı **“1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının janr tipologiyası”** adlanır. Dövrün romanlarını düzgün dəyərləndirmək üçün ilk növbədə janr tipologiyasına həssas olmaq gərəkdir. 1930-1950-ci illərdə Azərbaycan romanı bir neçə tipoloji istiqamətdə formalaşmışdır: 1) İnqilabi romanlar; 2) tarixi romanlar; 3) ailə-məişət romanları¹. Və bu təsnifata uyğun olaraq birinci fəsil üç paraqrafa bölünmüşdür.

Fəslin **“İnqilabi romanlarda həyat həqiqətləri”** adlanan birinci paraqrafında qeyd olunur ki, “inqilabi romanlar” sosialist realizmi ədəbiyyatının təzahürüdür və varlığın inqilabi dərkinə yönəlmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk inqilabi romanlar Əbülhəsənin “Yoxuşlar” (1930), “Dünya qopur” (1933), S.Rəhimovun “Şamo” (1931, 1940), M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” (1933), “Döyüşən şəhər” (1938), “Gizli Bakı” (1940), M.Hüseynin “Daşqın” (1933-1936), “Tərən” (1938), Mir Cəlalın “Dirilən adam” (1935), “Bir gəncin manifesti” (1939), Ə.Vəliyevin “Qəhrəman” (1940) romanları sayılır. Sosialist realizmi ədəbiyyatına aid olan bu əsərlərdə Azərbaycan həqiqətlərindən söhbət gedir. Bu romanların uğurunu heç də yalnız dövrün tələbi ilə inqilabi janra müraciətdə, “janr təqlidi”ndə

---

¹ Baxşəliyeva, İ.T. 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının janr tipologiyası // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. №12, – s. 319-328.

axtarmaq düz olmaz. “İnqilabi varlığın dərki” bu romanların janr təyinatıdır.

İlk “inqilabi romanlar” mövzu etibarilə “Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəni əks etdirən”, “vətəndaş müharibəsi mövzusunda” romanlar kimi səciyyəlandırılməklə yanaşı, “tarixi-inqilabi” romanlar da adlandırılmışdır. Bu isə onunla bağlı idi ki, Azərbaycanda sovetləşmə prosesləri ilə yanaşı, bəzi romanlarda yaxın tarixi keçmişdən, sosial-demokrat hərəkatından da (“Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”) söhbət gedir, yaxud əksər inqilabi romanların bəhs açdığı 1918-1920-ci illər hadisələri (“Şamo”, “Dünya qopur”, “Döyüşən şəhər”, “Daşqın”, “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”) artıq tarix kimi qələmə verilir.

“İnqilabi romanlar” dəyişən milli gerçəklərin inqilabi (hərəkətdə) dərkinə nəzərdə tutur və bir sıra janr rəngarəngliyi ilə təmsil olunur:

1) Tarixi-inqilabi romanlar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan gerçəklərini, patriarxal cəmiyyətin dağılmasını, milli həyatın inqilabiləşməsini, ictimai-siyasi hərəkatları, sinfi münaqişələr və Azərbaycanın sovetləşməsi, sosialistləşməsi təzahürlərini əks etdirir. S.Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, Əbülhəsənin “Yoxuşlar”, “Dünya qopur”, M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən şəhər”, “Gizli Bakı”, M.Hüseynin “Daşqın”, “Tərən”, “Səhər”, Mir Cəlalın “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, Ə.Vəliyevin “Qəhrəman”, “Turaclıya gedən yol”, Ə.Məmmədخانlının “Burulğan”, S.Rəhmanın “Nina”, Ə.Abbasovun “Zəngəzur”, P.Makulunun “Səttarxan”, Q.İlkinin “Qalada üsyan”, Y.Şirvanın “Buludlar dağılır” və s. romanları bu sıraya aid etmək olar.

2) “İstehsalat” romanları Azərbaycan həyatında nəhəng quruculuq pafosunu, kənddə və şəhərdə yeni cəmiyyət və mədəniyyət quruculuğunu, nəhəng dəyişmələr (kollektivləşdirmə, sənayeləşmə, inşaat) fonunda əmək və insan münasibətlərini təcəssüm etdirir. “İstehsalat romanları” o dövr üçün “sabahı quranlar”ın romanı idi; müharibədən böyük itkilərlə də olsa, qələbə ilə çıxmış xalqın, daha xoş və dinc günlərə can atan, sabaha ümidlə baxan insanların həyatından söz açırdı. Bu gün həmin romanları sosializm cəmiyyətindən söz açı

deyə, kənara qoymaq məhdud ideoloji yanlışlıq olardı. Əksinə, hər birində ölkənin müəyyən bir şəhərinin, kəndinin, bütöv təsərrüfat sahələrinin inşaatından, milli tariximizin bir parçası olan zamanlardan, əmək insanların saf duyğu və münasibətlərindən, mənəviyyat dünyasından söz açan həmin romanların əhəmiyyəti də bundadır. Azərbaycan ədəbiyyatında “istehsalat romanı”nın ilk və uğurlu nümunəsi M.Hüseynin “Abşeron” romanı (1948) hesab olunur. Daha sonra bir-birinin ardınca yaranan: Mir Cəlalin “Təzə şəhər” romanı Sumqayıt şəhərinin, Ə.Sadığın “Mingəçevir” romanı Mingəçevirin, İ.Şıxlının “Dağlar səsləndi” Daşkəsənin qurulmasından, M.Süleymanovun “Yerin sirri” romanı Bakı neftinin quruda, M.Hüseynin “Qara daşlar” romanı Xəzər dənizində kəşfi və çıxarılmasından söz açır, S.Rəhman “Böyük günlər” romanında Azərbaycan üzərində dalğalanan quruculuq pafosunu göstərməyə çalışır. Ədəbi tənqidin öz dövründə bəzən tənqidlə qarşıladığı, oçerkciliyə meyldə günahlandığı həmin əsərlər bu gün bizə müharibədən sonra qurulan, bərpa olunan Azərbaycanı təsəvvür etməyə imkan verir.

“İstehsalat romanları” inqilabi dəyişmələri bilavasitə müharibədən sonra dağılmış ölkədəki quruculuq proseslərində axtarır, istehsalat və inşaat sahəsindəki nəhəng qələbələrdən söz açırdı.

3) Satirik roman inqilabi gerçəklərin doğurduğu ziddiyyətləri üzə çıxarır, bədii ifşa edir. Mir Cəlalin “Açıq kitab” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında 1930-cu illərin repressiv ictimai-siyasi mühitinə ayna tutan, dövrün mənəvi kataklizmlərini ifşa edən yeganə romandır.

4) Siyasi və beynəlxalq mövzuda romanlar inqilabi motivləri siyasi rejimlərin toqquşmasında, qlobal miqyasda hadisələrdə axtarır və inikas etdirir. M.Arif M.İbrahimovun “Gələcək gün” və Əbülhəsənin “Müharibə” romanlarını bu sıraya aid edir. 1930-1950-ci illərdə müharibə və beynəlxalq antifaşizm mövzusunda həmçinin H.Seyidbəyli və İ.Qasımovun “Uzaq sahillərdə”, S.Vəliyevin “Mübahisəli şəhər” romanları meydana gəlmişdir.

Azərbaycan “inqilabi romanları”nın məqsədi daxili və xarici faktorların təsiri ilə XX əsr Azərbaycan həyatında, milli varlıqda baş verən inqilabi dəyişiklikləri dərk etmək, təcəssüm etdirməkdir. 1920-1950-ci illərdə Azərbaycan həyatında nə baş verir, ölkədə hansı

hadisələr cərəyan edir, Azərbaycan insanı hansı tarixi proseslərin şahidi və iştirakçısı olur, sosializm quran ölkədə kommunist ideologiyası və idarəetməsi xalqın başına hansı bəlaları gətirir, Azərbaycan xalqı bu sınaqdan və ümumən “sovet eksperimenti”ndən necə çıxır? “İnqilabi romanlar” bizə bu həqiqətlərdən söz açır, o dövrü, zamanı, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan həyatında baş verənləri dərk etməyə təkan verir².

Sovet dövründə “inqilabi romanlar”da daha çox “sovet hakimiyyətinin qələbəsi”, “sosializm quruculuğu” pafosuna diqqət yetirilmişdir. Amma bu romanlarda eyni zamanda həmin prosesin çətinlikləri, milli gerçəklərdə doğurduğu etiraz və müqavimətlər, ictimai şüurla siyasi proseslər arasındakı ziddiyyətlər, Azərbaycan xalqının xarakteri, etnoqrafik xüsusiyyətləri, kənd və şəhər həyatının konkret reallıqları da əksini tapmışdır ki, bu cəhətlərə yalnız müstəqillik dövründə müəyyən qədər nəzər salınmışdır. Bu gün “inqilabi romanlar”ın nümunəsində dövrün mənəvi ab-havasını, zaman və məkan vəhdətində bütöv Azərbaycanın ictimai coğrafiyasını bərpa edə bilirik.

Fəslin “**Tarixi roman janrının təşəkkülü**” adlanan ikinci paraqrafında tarixi romanların yaranması zərurəti araşdırılmış, “İki od arasında”, “Odlu diyar”, “Qılınc və qələm”, “Yolumuz hayandır?” romanlarının azərbaycançılıq mövqeyindən geniş təhlili verilmişdir.

Tarixi roman tarixi faktların sadəcə təkrarından ibarət deyildi; əksinə romanda cərəyan edən hadisələrin mürəkkəbliyi, tarixi dramatizmlə dolu epizodlar, siyasi qərarların döyüş səhnələrində təsdiqlənməsi, xalq kütlələrinin və ayrı-ayrı insanların taleyindən keçməsi tarix kitablarının yazdığından əsl mahiyyətinin bədii dərkinə xidmət edirdi.

Tarixi romanların janr təyinatı “uzaq keçmişdən bəhs etmək” (V.Skott), milli tarixin parlaq səhifələrini müasirlik işığında təqdim

---

² Bakhshaliyeva, I.T. “Revolutionary novels” in the literature of Azerbaijan-about genre discussions // Proceedings of the Second International Scientific Conference. Education and Science in Changing World: Problems and Prospects for Development, – Dnipro: – march 27-28, – 2020, – part 2, – p. 266-268.

etməkdir. Tədqiqat üzə çıxarmışdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bu tələblərə cavab verən ilk roman Y.V.Çəmənşəminlinin “İki od arasında” romanıdır. Sovet dövründə ilk tarixi romanın M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” olduğu iddia olunsada, analitik təhlil romanın daha çox “inqilabi roman” təyinatına uyğun gəldiyini göstərir. Yusif Vəzirin tarixi roman kimi qələmə verilən digər bir əsəri – “Qızlar bulağı” da janrın tələblərini ödəmir. Romanı daha çox şərti-metaforik üslubda yazılmış alleqorik roman kimi səciyyələndirmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının təşəkkülü 1930-1950-ci illərə təsadüf edir, bu dövrdə milli tarixin müxtəlif səhifələrini müasirlik işığında vərəqləyən Y.V.Çəmənşəminlinin “İki od arasında”, M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm”, A.Zöhrəbəyovun “Odlu diyar”, Mir Cəlalın “Yolumuz həyanadır” kimi tarixi romanın dəyərli nümunələri meydana gəlir. Bu romanlarda “olmuşlar”ın, milli keçmişin obyektiv tarixi təhlili və dərki görünməkdədir.

Bu paraqrafta əldə olunan elmi nəticələr iddiaçının aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır^{3, 4, 5}.

Fəslin **“Ailə-məişət romanlarında milli gerçəklər”** adlanan üçüncü paraqrafında qeyd olunur ki, yarandığı dövrdə ailə-məişət mövzusunda romanlar ədəbiyyatda əsas tendensiyanı ifadə etmədi, bir qayda olaraq, inqilabi-ictimai, tarixi romanlardan sonra vacibliyi qeyd olunurdu. Buna görə də 1930-cu illərdə “sırf” ailə-məişət romanından danışmaq çətindir. Yazıçılar mövzunu “inqilabi romanlar”ın içində təqdim edir, ədəbi tənqid “sosialist həyat tərzini”, “yeni həyat quruculuğu”nun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirirdilər.

---

³ Baxşəliyeva, İ.T. Tarix və tarixin həqiqəti (M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanı əsasında) // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” VI Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Mütərcim, – 5-7 may, – 2015. – s. 146-149.

⁴ Baxşəliyeva, İ.T. Y.V.Çəmənşəminlinin “İki od arasında” romanında tarixi həqiqətin bədii təsdiqi // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri), – 2013. – c. 25, – s.125-130.

⁵ Бахшалиева, И.Т. Становление жанра исторического романа в Азербайджанской литературе // – Ужгород: Закарпатські філологічні студії, Ужгородський національний університет, – т. 2, № 5, – 2018. – s. 99-105. Index Copernicus International

C.Cabbarlının “Firuzə” hekayəsindən məşhur “*Həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insan şüurunda inqilab*”⁶ devizi mövzunun araşdırılmasında da əsas kimi götürülürdü.

1940-1950-ci illərdə tədricən ailə-məişət mövzusunun nəsrədə çəkisi artır, lakin birbaşa yox, “istehsalat mövzusu”nun tərkib hissəsi kimi.

1950-ci illərin ortalarından ictimai-siyasi həyatda ciddi dəyişmələrin baş verməsi ədəbiyyatda da özünü göstərir, mənəvi mühitin yenilənməsi yazıçıların yaradıcılığında da hiss olunur. Yazıçılar getdikcə daha üreklə inqilabi-tarixi tematikadan, yaxud “istehsalat” romanlarından ayrılıb, insan həyatını bu proseslərdən kənarında, şəxsi həyatının fonunda əks etdirməyə çalışırlar. “Stalinizm”in rəsmən tənqidi əvvəlki həyata da tənqidi yanaşmağa səbəb olur. Müasirlik tematikasının güclənməsi, müasirlik tələbləri yazıçıları ənənəvi mövzulardan kənarında qalmış sahələrə diqqətli olmağa səfərbər edir.

1950-ci illərdə ailə-məişət romanlarının Azərbaycan nəsrini istər ideya-mövzu, istər janr və poetika xüsusiyyətləri baxımından dəyişdirdiyini, yeniləşdirdiyini görürük. Məhz ailə-məişət romanları ilk olaraq 1930-1950-ci illərin “inqilabi romanlar”ının qəlibini dağıda bilir, həyatın mütləq şəkildə inqilabi dəyişmədə təsviri onun ziddiyyətlərinə varmaq, cəmiyyəti daha dərinədən dərk etmək və şəxsi insan xoşbəxtliyinə yönəltmək kimi keyfiyyət dəyişmələri ilə əvəzlənir⁷.

Ailə-məişət romanlarında predmet vurğusu ictimai həyatdan şəxsi motivlərə keçir, insanın cəmiyyətdən kənar qalmış şəxsi-mənəvi həyatı işıqlandırılır. Tədqiqatda ailə-məişət romanlarının rüşeymləri Ə.Məmmədخانlının “Bakı gecələri”, S.Rəhimovun “Mehman” əsərlərində axtarılır. 1950-ci illərin ortalarından ictimai-siyasi mühitin yumşalması, ədəbiyyata tənqidi pafosun gəlməsi, zamanla ayaqlaşmaq və müasirlik tələbləri ailə-məişət romanlarının

---

⁶Cabbarlı, C. Ey dan ulduzu / C.Cabbarlı. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – s.170

⁷Baxşəliyeva, İ.T. Azərbaycan nəsrində “ailə-məişət romanı”nın təşəkkülü // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri), – 2019. № 1, – s. 93-97.

meydana çıxmasına şərait yaradır. H.Seyidbəylinin “Telefonçu qız”, S.Qədirzadənin “Qış gecəsi”, İ.Hüseynovun “Yanar ürək”, “Doğma və yad adamlar”, İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar” və s. romanları ailə-məişət romanları sırasından ilk nümunələr hesab etmək olar.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Azərbaycan romanında ədəbi qəhrəman problemi”** adlanır.

Roman janrı üçün ədəbi qəhrəman problemi vacib əhəmiyyət daşıyır. Çünki qəhrəmanla ətraf mühitin münasibətləri bu janrı səciyyələndirən əlamətlərdən biri sayılır. M.Baxtinə görə: *“Dünyanı təsvir sferası ədəbiyyatın inkişafında janrlar və epoxalar üzrə dəyişir. Bu təsvir zaman və məkanda müxtəlif cür təşəkkül tapır və hüdudlanır”*⁸. Zaman dəyişdikcə insan və mühit münasibətləri dəyişir və bu özünü hər dövrün öz yeni qəhrəmanlarını irəli sürməsində göstərir.

Bu baxımdan 1920-1930-cu illərin qarışıq, mürəkkəb, inqilabi proseslərlə davam edən epoxası da romanlardan öz yeni qəhrəmanını tələb edirdi. 1930-1950-ci illərin Azərbaycan romanları göstərir ki, bu dövrün həqiqi bədii qəhrəman axtarırları heç də asan və hamar olmamışdır. Bir yandan sosializm realizmi ədəbiyyatının yazıçılar qarşısında qoyduğu norma və qəliblər “yeni insan” və qəhrəmanların sxematik, bir-birinin təkrarı kimi alınmasına səbəb olurdusa, digər tərəfdən yeni həyat materialları bu qəhrəman axtarırlarının özünəməxsusluğunu, bir-birindən fərqlənməsini təmin edirdi. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrün ədəbi tənqidi romançılarından daim yeni dövrün qəhrəmanını yaratmağı tələb edirdi.

Bu çətinlik daha çox milli gerçəklərlə inqilabi epoxa arasındakı ziddiyyətlərdən doğurdu. Yeni dövrün roman qəhrəmanları kimlər idi, dövrün həqiqətlərini hansı qəhrəmanlar ifadə edirdi? 1930-1950-ci illərin Azərbaycan romanları bir sıra qəhrəman tipini qruplaşdırmağa imkan verir: 1) Ziyalı obrazları; 2) İnqilabçı obrazı; 3) Qadın obrazları. Tədqiqatda bu, üç paraqrafda öz əksini tapmışdır.

---

⁸ Бахтин, М. Вопросы литературы и эстетики / М.Бахтин. – Москва: Художественная литература, – 1975. – с.470

Fəslin **“1930-1950-ci illər romanında ziyalı obrazı”** adlı birinci paraqrafında milli gerçəklər 1930-1950-ci illər üçün səciyyəvi, lakin bir-birindən fərqli ziyalı obrazların mövqeyindən təhlil olunur.

Azərbaycanda yeni cəmiyyət quruculuğunun önündə ziyalılar təbəqəsi gedirdi, sosializm quruluşunun dayağı fəhlə-kəndli sinfi elan olunsa da, milli cəmiyyətdə aşağı siniflər hələ kifayət qədər şüurlu şəkildə inqilabi proseslərə qoşula bilməmişdi. Ona görə də yazıçılar da tələb olunan inqilabçı surətlərini ziyalılar içərisindən seçir, rüpor qəhrəmana çevirirdilər.

Ziyalı obrazlarının 1930-1950-ci illər romanlarında rüpor mövqeyi qazanması milli gerçəklərlə bağlıdır; inqilabi dəyişikliklərin gətirdiyi yeniliklərə milli cəmiyyətdə ilk həssas olan, reaksiya verən, təqdir edən və təpki göstərən ziyalı zümrəsi olur. Bu sıraya milliyyət düşüncəli obrazlar Rüstəmbəy (Y.V.Çəmənzəminlinin “Studentlər” romanı)⁹, Rüstəm (Ə.Məmmədخانlının “Burulğan” romanı) daxil olduğu kimi, yeni cəmiyyətin yetirdiyi saf əqidəli Tərhan (M.Hüseynin “Tərhan”), Mehman (S.Rəhimovun “Mehman” əsəri), Qüdrət və Lalə İsmayılzadələr (M.Hüseynin “Abşeron” romanı), İmran (İ.Şıxlının “Ayrılan yollar” romanı), Adil (S.Qədirzadənin “Qış gecəsi” romanı), M.Ə.Sabir (Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır?” romanı), Səməd Əmirli (İ.Hüseynovun “Yanar ürək” romanı), Rəşid (İ.Hüseynovun “Doğma və yad adamlar” romanı)¹⁰ və b. obrazları aid etmək olar. Bu ziyalı obrazları müxtəlif zamanları və həyat sferalarını təcəssüm etdirlərsə də, 1930-1950-ci illərin milli həqiqətlərini üzə çıxarırlar. Romanlarda ziyalı obrazlarının aktualıq kəsb etməsi müasir ideya-məzmunla bağlı olduğu kimi, eyni zamanda maarifçilik və realizm ədəbiyyatının ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirilməlidir.

Fəslin **“İnqilabi gerçəkliklər və inqilabçı obrazı”** adlı ikinci paraqrafında göstərilir ki, 1930-cu illər romanlarında inqilabçı

---

⁹ Baxşəliyeva, İ.T. Sovet dövrü Azərbaycan romanında ilk ziyalı obrazı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 2, – s. 325-331.

¹⁰ Baxşəliyeva İ.T. İsa Hüseynovun “Doğma və yad adamlar” əsərində həyat həqiqətləri // Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: BMU, – 5 iyun, – 2020, – s. 1163-1165.

obrazının yaradılmasının çətinliyi, ilk növbədə, milli həyatın özündə inqilabi gerçəklərin xarakterindən irəli gəlirdi. Yeni cəmiyyətin şüarlarına rəğmən, milli həyat inqilabçı obrazlar yetirə bilmirdi, milli gerçəklərdə “sosialist mündəricə”ni təsdiq etmək ziddiyyətlərlə üzləşirdi.

Azərbaycan romanlarında “sosial inqilab” mövzusunun yenidən dərkə və bu dəfə tarixi planda inikası 1950-ci illərdə baş verir, yetkin inqilabçı və qurucu obrazları da məhz bu zaman yaranır. Şamo (S.Rəhimov, “Şamo”), Bayram və Məşədi Əzizbəyov (M.Hüseyn, “Səhər”), Fərəməz (Ə.Abbasov, “Zəngəzur”), Tahir (M.Hüseyn, “Abşeron”), Rüstəm kişi (M.İbrahimov, “Böyük dayaq”) və s. ədəbi qəhrəmanların meydana çıxması inqilabi-tarixi və müasir gerçəklikləri yeni prizmadan anlamağa kömək edir. Bu, bir tərəfdən Azərbaycan həyatında üç onillik ərzində qurulan sosializm cəmiyyətinin tarixi təcrübəsini öyrənmək, tədqiq etmək və ümumiləşdirməklə bağlı idisə, digər tərəfdən sosialist realizmi ədəbiyyatının özünün yetkinləşməsinin nəticəsi idi. Stalinizm rejiminin çökməsi ilə cəmiyyətə və ədəbiyyata sirayət etmiş yeni ictimai-siyasi hava da həmin proseslərə təkan vermişdir.

Bununla belə, tədqiqat göstərmişdir ki, bütün bədii-estetik cəhdlərə baxmayaraq (Şamo (S.Rəhimov, “Şamo”), Əbülhəsən bəy (M.S.Ordubadı, “Dumanlı Təbriz”), Bülənd (Əbülhəsən, “Dünya qopur”), Bünyad (Əbülhəsən, “Yoxuşlar”), Qədir (Mir Cəlal, “Dirilən adam”), Sərxan (M.Hüseyn, “Daşqın”), Qəhrəman (Əli Vəliyev, “Qəhrəman”), Mərdan (Mir Cəlal, “Bir gəncin manifesti) və s.), Azərbaycan ədəbiyyatında mükəmməl milli inqilabçı obrazları yalnız 1950-ci illərdə yarana bilmişdir. Hətta Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin ən uğurlu örnəyi sayılan inqilabçı obrazı – Şamo da ədəbi qəhrəman kimi romanın 1930-cu illər variantlarında deyil, yalnız 1950-ci illərdə epos variantında özünü təsdiq edir. İlk inqilabi romanımız olan “Şamo”dan nə əvvəl, nə də sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin gəlişini Şamo obrazı qədər təlatümlü, təbii, bütün ziddiyyət və aldandırları ilə əks etdirən əsər olmamışdır. Buna görədir ki, sovet dönəmi arxada qaldıqdan sonra da “inqilabçı” obrazı dedikdə, ilk yada düşən Şamo olur və bu qəhrəman Azərbaycan həyatının bütöv

bir epoxasından keçib gələrək bugünkü oxuculara da bələdçilik edə bilir¹¹.

Mehdi Hüseynin “Səhər” romanı (1949-1952) inqilabi-tarixi roman janrının örnəklərindən sayılır. Yarandığı dövrdən sosialist realizmi ədəbiyyatının uğurlu və mükəmməl nümunəsi kimi qeyd olunmuşdur. Bugünün baxışlarıyla, romanda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəhlə hərəkatı, şəhərdə və kənddə xalqın inqilabi şüurunun oyanması, sinfi mübarizə – “ağalar və qullar” dünyasının toqquşması “inqilabi roman” janrı prizmasından əks olunmuşdur. Belə ki, roman konfliktinin mərkəzində duran, hadisələrin inkişafında əsas rol oynayan Məşədi Əzizbəyov, Bayram, Rəhim bəy surətlərinin hər biri əsas qəhrəman kimi götürülə bilər.

Yazıçı “inqilabi” və “ailə-məişət” romanlarına xas bir neçə süjeti qarşılaşdıraraq əsrin əvvəllərinin təlatümlü mənzərələrini yarada bilmişdir. Romanda milli, ictimai və hətta etnik münaqişələr obrazların canlı münasibətləri və qarşılaşması fonunda açılır.

“Səhər” romanında “tarixi-inqilabi” janr üçün səciyyəvi olan çoxlu inqilabçı surətləri yer almışdır. Yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan ümumiləşmiş obrazlarla yanaşı, burda tarixi şəxsiyyətlərə də yer verilmişdir. Tarixən doğru olaraq, romanda əksər inqilabçılar Bakıya göndərilmiş Svetayev, Smirnov, Orlov, Caparidze və hətta bu gün bəlli olduğu kimi xalqımızın qatı düşməni Şaumyan və s. rus emissarlarıdır; epizodik surətlər olsa da, romanda “rus inqilabı”nın əsas məzmunu və mündəricəsini məhz onlar təmsil edirlər. Roman Bakıda yaranmış həmin “inqilabi” fonda Məşədi Əzizbəyov, Xanlar, Bayram, Aslan kimi milli bolşeviklərin yetişdiyini əsaslandırılmış olur.

Roman milli cəmiyyətin XX əsrin əvvəllərində uğradığı təzadlı və əslində, faciəvi durumu doğru əks etdirə bilmişdir.

Fəslin üçüncü paragrafı **“Qadın emansipasiyası probleminin bədii inikası”** adlanır.

Qadının oyanışı, qadın emansipasiyası problemi XX əsr ədəbiyyatının irəli sürdüyü, aktuallaşdırdığı əsas məsələlərdən biridir. Qadın azadlığı, qadının cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqa sahib

---

¹¹ Baxşəliyeva, İ.T. Azərbaycan romanında milli inqilabçı obrazı – Şamo // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 4, – s. 294-302.

olması məsələləri dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan klassiklərinin də diqqət yetirdiyi problemdir. M.F.Axundzadənin, N.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin maarifçi pyeslərində, C.Məmmədquluzadənin, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin, Ü.Hacıbəylinin, S.S.Axundovun yaradıcılığında, M.Hadinin, M.Ə.Sabirin, H.Cavidin şeirlərində və onlarla digər XX əsrin əvvəlləri klassiklərinin əsərlərində Azərbaycan qadınının hüquqsuz vəziyyəti, cəmiyyətdə əzilməsi və azadlığı problemləri müəlliflər tərəfindən qaldırılmış, bəhrəsini də vermişdir. 1918-1920-ci illərdə yaranmış Şərqdə ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qadın haqqını tanımış, qadınlara kişilərlə bərabər konstitusion seçki hüququnu vermişdir. Bir çox Qərb ölkələrini, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatlarını qabaqlayan bu mədəni səviyyənin qazanılmasında Azərbaycan klassik ədəbiyyatının da şəksiz payı olmuşdur.

Milli Azərbaycan dövlətinin qazandığı bu qələbəni, qadının ictimai həyata aktiv şəkildə qoşulmasını, amma hələ bütövlükdə cəmiyyətə şamil etmək olmazdı. O cümlədən 1930-cu illər romanlarının da təsbit etdiyi kimi sovet hakimiyyəti illərində də geniş kütlələr arasında qadına münasibət patriarxal cəmiyyətdə olduğu tək qalır, qadın azadlığı problemini aktuallaşdırırdı. Real həyatda qadın azadlığı patriarxal münasibətlərlə toqquşur, əsrlərdən qalma köhnəlmiş adət-ənənə və vərdişlər milli qadının tam azadlığına əngəl törədirdi. Sovet dövründə qadın azadlığı yolunda mübarizə dövlətin rəsmən həyata keçirdiyi “mədəni inqilab” proqramının tərkib hissələrindən biri idi, bəzən hətta əks təsirlər doğururdu. Faktik azad olunmuş qadın real həyatda daha artıq basqılarla üzləşirdi. Təsədüfi deyil ki, 1920-1930-cu illər ədəbiyyatının əsas mövzularından biri də – “qadın azadlığı” mövzusu idi. Bu ədəbiyyat üzə çıxarırdı ki, qadın azadlığı problemi yalnız ictimai-siyasi azadlığın qazanılması ilə məhdudlaşmır, burada qadının mənəvi azadlığı, insanların daxilinə hopmuş psixoloji münasibətlər, cəmiyyətin qadına yanaşmasının kökündən dəyişməsi və s. incəliklər də vardı.

1930-cu illər romanlarında Azərbaycan qadınının inqilabdan əvvəlki feodal-patriarxal cəmiyyətdəki vəziyyəti, ictimai asılılığı, öz vəziyyətini dərk edərək təcridən ayağa qalxması, yeni cəmiyyətin

iştirakçısı kimi fəal həyata qatılması təcəssüm olunur. *Süleyman Rəhimov “Şamo” romanında milli cəmiyyətdə qadının konkret durumunu, ailə ocağının qoruyucusu kimi əvəzsiz yerini, bir-birindən fərqli xarakterini, zəngin daxili-mənəvi dünyasını əks etdirən onlarla “müxtəlif sinif və təbəqələrdən olan real qadın surətlərini (Gülsənəm, Qəmər, Tello, Sara, Ayna, Natalya, Alagöz, Qaragilə, Göyərçin, Pası, Qızqayıt qarı, Zərintac xanım, Səltənət xanım və s.) yaradır, bu qadınların sinfi psixologiyasını verir”¹². Əgər Pası, Qızqayıt qarı, Göyərçin, Zərintac xanım, Səltənət xanım kimi surətlər romanda ölən dünyanın həyat tərzini, adət-ənənələrini əks etdirirsə, Tello, Sara, Ayna və s. surətlər qadının acınacaqlı, müti, asılı durumuna diqqət çəkir, Gülsənəm, Qəmər, Alagöz surətləri eyni zamanda təcridcən oyanan, haqqını tanıyan, ölümü hesabına olsa belə, Azərbaycan qadınının mənəvi gözəlliyini, ləyaqət və şərəfini təcəssüm və təsdiq edir. Alagöz sevən, bütün ehtirası ilə patriarxal mühitin mənəvi dünyasından qurtulmağa çalışan qadın xarakterinin gücünü təmsil edir; onun faciəsi yaşadığı mühitdə qadın haqqının tanınmamasındadır.*

1930-cu illərin rüpor qadın obrazlarını Mir Cəlalın 1940-cı illərin əvvəllərində yazdığı “Açıq kitab” romanındakı Rübabə surəti tamamlayır. “Açıq kitab”, qeyd olunduğu kimi, müasirlik mövzusunda, 1930-cu illərin repressiya mühitini əks etdirən satirik romandır. İnciləşən-satirik gülümlə yanaşı, bütün cəmiyyəti bürümüş sinfi şantaj, hədə-qorxu – “gəldiyevçilik” bəlasına qarşı müəllif müsbət surətlərdən də (Rübabə, Səttarzadə, Vahid) istifadə edir. Rübabə obrazı bu sırada ən fəal, açıq, aktual ictimai-publisist mövqeni ifadə edir. Əgər Vahid romanın əvvəlində sakit, müti, nahaq hücumlara qarşı davamsız vəziyyətdə təqdim olunursa, Rübabə əksinə, daim hücum mövqeyində olub, gəldiyevçiliyi hər bir təzahüründə ifşa edir. Romanın konflikti sevgi süjeti üzərində qurulduğundan Rübabəni həm də sevgisi uğrunda çarpışan müasir azərbaycanlı qız kimi görürük.

---

¹² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə]. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – c. 3. – 1957. – s. 464

1940-cı ildən üzərində işlədiyi 1948-ci ildə üçüncü kitabını tamamladığı “Saçlı” romanında S.Rəhimov romantik və ideal qadın obrazlarından yenidən reallığa qayıdır. Baş qəhrəmanı Rüksarə surətində milli qadının gerçək mənəvi dəyərləri, əxlaq və davranışı, yeni cəmiyyətdə boyartımı fonunda qadına olan münasibətin heç də dəyişmədiyini parlaq surətdə əks etdirir.

S.Rəhimov milli adət-ənənə zəminində, əsl ailə tərbiyəsi görmüş bir qızın ictimai mühitə atılarkən, qadına olan patriarxal baxışların təsiri ilə qəfil oyanışını, bir qadın kimi özünü tanımasını psixoloji bir proses kimi verir. Bu baxımdan ən canlı və inandırıcı səhnələrdən biri Sübhanverdizadənin Rüksarəyə qonaqpərvərlik adı ilə içki içirməyə və sonra təcavüzə cəhd etməsi səhnəsidir. Daxili sarsıntı keçirən Rüksarə ayılır və rüsvayçılıq torundan xilas olur. Halbuki tənqidçi M.Hüseyn “daxili drammatizmi və dərinliyi ilə ən bədii lövhələrdən biri” adlandırdığı bu epizodun məhz psixoloji inandırıcılığı ilə razılaşmır, onu başqa cür görmək istəyir və hətta Rüksarənin adından yazıçıya etiraz edir: *“Lakin siz, yoldaş Süleyman Rəhimov, Sübhanverdizadənin qarşısında bizi nə qədər aciz, nə qədər əlsiz-ayaqsız göstərirsiniz! Məgər biz beləyik? Məgər biz analarımızın mərdliyini, qüvvət və mətanətini mənimsəməmişik?”*¹³

Doğrudur, sonrakı cildlərdə yazıçı tənqidlərə biganə qalmayaraq, Rüksarə obrazını sosialist realizminin tələblərinə uyğunlaşdırsa da, bu obraz Azərbaycan nəsrində heç də sxematik və şamp tərəfləri ilə deyil, qadın oyanışını əks etdirən ilkin xüsusiyyətləri ilə yer almışdır. Təsadüfi deyil ki, 1960-cı illər ədəbiyyatında aktualıq kəsb edən qadın emansipasiyası probleminə danışıarkən, tədqiqatçılar H.Cavidin Afət, C.Cabbarlının Sevil, S.Rəhimovun Saçlı, M.İbrahimovun Maya və İ.Əfəndiyevin qadın qəhrəmanlarını bütöv bir ənənənin davamı kimi qeyd edirlər.

1950-ci illərdə, qeyd olunduğu kimi, cəmiyyətdə mülayimləşmə ab-havasının təsiri ilə ədəbiyyatda da müasirlik tendensiyaları güclənir, bütövlükdə romanların mövzu və predmet dəyişmələrində olduğu kimi, bu özünü qadın obrazlarında da göstərir.

---

¹³Mehdi, H.Ə. Əsərləri: [10 cildə] / H.Mehdi. – Bakı: Yazıçı, – c. 9. – 1979. – s. 296

1950-ci illər Azərbaycan romanlarında Maya, Pərşan, Səkinə (“Böyük dayaq”), Nərgiz (“Ayrılan yollar”), Mehriban (“Telefonçu qız”), Mənsurə (“Qış gecəsi”), Nuriyyə (“Söyüdlü arx”), Səriyyə (“Körpüsəlanlar”) və s. kimi müasirliyin ifadəsi olan qadın obrazları yaradılmışdır.

İctimai həyata qədəm qoymuş qadının ictimai və mənəvi dünyası arasındakı ziddiyyətlərdən doğan psixoloji konflikt bütünlükdə 1950-ci illər romanları üçün səciyyəvidir. Qeyd olunduğu kimi, İ.Əfəndiyevin qadın oyanışını şərtləndirən və parlaq şəkildə əks etdirən romanlarının da əsasında həmin konflikt dayanır. “Söyüdlü arx” romanında həmin problemin dərinliyi burasındadır ki, münaqişə artıq qadın və onu əhatə edən mühit arasında deyil, başlıca olaraq qəhrəmanın öz daxili dünyasında baş verir. Daha sonra İ.Əfəndiyev həmin emansipasiya problemini Səriyyə (“Körpüsəlanlar”), Səlimə (“Dağlar arxasında üç dost”), Sarıköynək obrazlarında inikas və təhlilə cəlb edir. 1960-cılar ədəbiyyatında xüsusi yer tutan aktualıq kəsb edən qadın dünyası probleminin bədii dərkisi Anarın, Elçinin, Maqşud İbrahimbəyovun, İsi Məlikzadənin və b. yazıçıların yaradıcılığında davam edir¹⁴.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslə **“1930-1950-ci illər romanlarında sənətkarlıq axtarırları”** adlanır və iki paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanlarının janr-üslub rəngarəngliyi, yazıçıların bədii sənətkarlıq axtarırları ümumiləşdirilmiş və şərh olunmuşdur.

Fəslin birinci paragrafi **“Bədii təhkiyə”** adlanır. Tədqiqat 1930-1950-ci illər romanlarında təhkiyənin müxtəlifliyini üzə çıxarır. Eyni zamanda tədqiqat nəticəsində 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanlarının “epoxanın üslubu”na cavab verməklə, zamanla birgə dəyişdiyini, epik üslubla yanaşı, lirik, satirik, publisist, sırf realist, romantik üslub çalarlarından da bəhrələndiyini görürük. Buna

---

¹⁴ Бахшалиева, И.Т. Художественное отражение в Азербайджанском романе 1930-1950-х годов проблемы женской эмансипации // Дніпро: Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Філологічні науки, – 2020. № 1 (19), – с. 187-195. Index Copernicus, Google Scholar, PИИЦ

yazıçılar metodun qəliblərini aşmadan, fərdi sənətkarlıq axtarışları hesabına nail olurdular.

1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının poetikasını, yazıçıların sənətkarlıq axtarışlarını başlıca olaraq sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun prinsip və tələbləri müəyyən etmişdir. Bu bir tərəfdən həmin illərin romanlarının maarifçi və realist romanlardan fərqi və yeniliyini təmin etmişdirsə, digər tərəfdən romanın sərbəst inkişafına maneə olmuşdur. Belə ki, sosialist realizminin qəti ideoloji tələbləri – partiyalılıq və sinfilik prinsiplərinə mütləq sadıqlıq müəyyən sxematizmə səbəb olmuş, yazıçıları bu tələblər daxilində yaradıcılıq axtarışlarına sövq etmişdir. Tədqiqatçılar bu illərin roman poetikasında sxematikliyin yaranmasını sosialist realizminin özünün normativ tələbləri ilə bağlayır. Bununla belə, Azərbaycan yazıçılarının müəyyən çərçivə və qəliblər daxilində orijinal üslub, təhkiyə tərz, bədii ustalılıqlar göstərdiyini də qeyd edirlər.

1930-1950-ci illər Azərbaycan romançılarının yaradıcılıq axtarışları sosialist realizmi metodunun yenilikçi cəhətləri ilə sxematik normaları arasındakı qütblər daxilində baş vermişdir. Yeni ideya-məzmun yazıçılardan fərqli ifadə imkanları axtarıb tapmağı tələb edirdi, buna sənətkar yazıçılar fərdi istedadları sayəsində nail olurdular.

1930-1950-ci illər romanlarında sosializm realizminin öz təbiətindən irəli gələn vahid bir üsluba meyl olduğunu bu ədəbiyyatın tədqiqatçıları hər zaman qeyd etmişlər. S.Əsədullayev sosrealizmə həsr etdiyi “Tarixilik. Sosialist realizminin nəzəriyyəsi və tipologiyası” monoqrafiyasında göstərir ki: “*Bundan başqa, “sosialist realizminin üslubu” ilə “epoxanın üslubu” arasında birbaşa əlaqənin olması haqqında məsələ sənət üslubunun zamana tabe tutulmasına gətirib çıxarır və ümumən hər epoxada sənətin yalnız bir imkana malik olması – epoxanın üslubunu təmsil etməsini şərtləndirir*”¹⁵.

Həmin dövrün bədii nəsrə ifadəsini T.Əlişanoğlu vahid “plakat üslub”un hakim olması ilə bağlayır. Tədqiqatçı digər janrlarla

---

¹⁵ Асадуллаев, С. Историзм. Теория и типология социалистического реализма / С.Асадуллаев. – Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, – 1969. – s. 56

yanaşı, bu illərdə yaranmış S.Rəhimovun “Mehman”, M.Hüseynin “Səhər”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, M.Cəlalin “Açıq kitab” və s. romanlarda həmin üslubun əyaniliyini üzə çıxararaq yazır: *“Plakatçılıq bu illər nəsrində təkcə ifadə vasitəsi, bədii ünsür və hətta sadəcə janr da deyildir, məhz – üslubdur, epoxal əlamət daşıyıcısıdır. Yazıçı mətləbindən tutmuş onun realizsinə qədər bütöv bir yaradıcılıq mexanizmini əhatə edir. Adətən, “ictimai sifariş”dən – müəyyən bir şüar-çağırışdan, plakat-həqiqətdən (ideyadan) başlanılır və kompozisiyadan ən xırda detallara qədər əsərin bütün mətnində gerçəkləşir”*¹⁶.

Məmməd Arif “Azərbaycan sovet romanı” tədqiqatında 1930-1950-ci illərin romanlarında vahid üslubi əlamət kimi epikliyi qabardır: *“Azərbaycan ədəbiyyatında xalq hərəkəti ilə əlaqədar olan romanların, demək olar ki, hamısında epoxa meyl vardır...”*¹⁷.

Sosialist realizmi ədəbiyyatının ədəbi ənənələrə münasibəti məsələsi 1930-1950-ci illər romanlarında aktual olmuşdur. Ayrı-ayrı yazıçıların bu ənənələrdən fərqli şəkildə bəhrələnməsi onların üslublarında özünü göstərmişdir.

S.Rəhimovun və Mir Cəlalin romanlarında istər tənqidi realizm, istərsə də romantik ənənələrdən bəhrələnməsi digər tədqiqatçılar tərəfindən də qeyd olunmuş, M.S.Ordubadinin təhkiyə üsulunda isə tənqidi realist təsvir və romantik nəsrə xas macərəçilik ünsürləri tənqidçi və tədqiqatçıların diqqətində olmuşdur. Əslində, fərdi sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə yazıçılar təqdir olunmalı idi, bununla onlar sosialist realizminin sxematik tələblərini dəf edər bilirdilər. Həmin tendensiya poeziyada da müşahidə olunur. Şirindil Alışanlı yazır: *“Müasirlərinin yeni həyat uğrunda həyat və mübarizəsini səthi şəkildə təsvir edən, dərin ümumiləşdirməyə nail olmayan əsərləri və onların müəlliflərini S.Vurğun prinsipial mövqedən tənqid edirdi. O, sovet ədəbiyyatının axtarış və uğurlarını*

---

¹⁶Əlişanoğlu, T. Milli nəsrə Azərbaycan obrazı: tarix və müasirlik kontekstində / T.Əlişanoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s. 133

¹⁷Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / Məmməd Arif. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – c. 1. – 1967. – s. 427

klassik romantik poeziyadan təcriddə təsəvvür edə bilmirdi” ¹⁸. Romançılar da klassikaya münasibətdə S.Vurğunun poeziyada əsaslandığı və nail olduğu mövqeni nəsrə həyata keçirirdilər.

Fəslin **“Fərdi yaradıcılıq üslubları”** adlı ikinci paraqrafında vahid sosrealizm yaradıcılıq metodu daxilində yazıçıların üslub müxtəlifliyi nəzərdən keçirilir.

Hər bir dövrün tarixi gerçəklikləri ədəbiyyatda bədii həqiqət şəklində əks olunur, bədii həqiqət vasitəsilə üzə çıxır. Bədii həqiqət yaradıcılıq metodunun prinsip və tələbləri daxilində, yazıçının istedadı və sənətkarlıq bacarığı ilə meydana çıxır. Biz tarixi dövrün hadisələrini ədəbiyyat vasitəsilə yalnız yazıçının ehtiva etdiyi və yaratdığı bədii həqiqətdən öyrənə bilirik. 1930-1950-ci illərin romanları başlıca olaraq dövrün ədəbi metodu olan sosialist realizmi çərçivəsində, yazıçıların böyük sənətkarlıqla qələmə aldıkları bədii həqiqətləri təcəssüm etdirir. Bu illərdə Azərbaycan yazıçıları onlarla romanlar yaratmışlar. M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənşəminli, S.Rəhimov, Əbülhəsən, M.Cəlal, M.Hüseyn, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, İ.Əfəndiyev və b. yazıçıların yaratdıqları onlarla romanların sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışmaq bir tədqiqat çərçivəsində mümkünsüzdür. Həmin yazıçıların yaradıcılığı haqqında monoqrafiyalar, dissertasiyalar, yüzlərlə məqalələr yazılmışdır və yenə də yazılmasına zərurət vardır. Burada biz dissertasiyanın qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun – tarixi gerçəklərin romanlarda necə bədii həqiqətə çevrilməsinə dair, yazıçıların fərdi sənətkarlıq axtarışlarına diqqət yönəldir, o cümlədən bu baxımdan mövcud tədqiqatlara istinad edirik.

S.Rəhimov Azərbaycan ədəbiyyatının ən nəhəng romançılarından biri kimi tanınır. Onun romanları epopeya səciyyəsi və epik vüsəti ilə seçildiyindən, qeyd olunduğu kimi, sənətkarlıq axtarışları da geniş bədii vasitələri əhatə edir. Xalq həyatının panoram təsvirindən, vətən torpağının coğrafiyası və mənzərələrindən, ailə-məişət və tayfa təsəvvürləri, adət-ənənələrdən, etnoqrafik zənginlikdən başlayaraq milli xarakterlərə, milli insan psixologiyası

---

¹⁸ Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / Ş.Alışanlı. – Bakı: Elm, – 2011. – s. 186

və insanın mənəvi aləminə qədər nüfuz etdiyindən yazıçı çoxşaxəli, mürəkkəb süjetlərə malik romanlar yaradır. S.Rəhimovun romanlarında nə qədər əsas surətlər varsa, hər birinin süjet xəttini axıra qədər izləməyə çalışır. Tədqiqatçıların dediyi kimi, bəzən “*o, hadisələrə, təfərrüatlara aludəçilik göstərir, hər şeyi olduğu kimi təsvir etməyi sevir*”¹⁹. Buna görə də tənqidçilər və tədqiqatçılar S.Rəhimovun romanlarının realizmini, dilinin xəlqiliyini, xarakterlərinin zənginliyini qeyd etməklə yanaşı, kompozisiya dağınıqlığına, həyat həqiqətinin bəzən bədii həqiqət səviyyəsinə yüksəlməməsinə də diqqət çəkmişlər.

S.Rəhimovun romanlarında tarixi həqiqətin bədiiləşməsinə heç də burada həyat materialına geniş yer verilməsində deyil, yazıçının dərin xarakterlər, insan obrazları yaratmasında görünür. S.Rəhimov özü bu barədə yazmışdır: “*Bədii əsəri işləyəndə insan surətləri hadisələrin içində itib-batmamalıdır, insan hadisələrin mərkəzində dayanmalı, hər hansı külək, tufan, qasırğa içində də biz insanı görməli, onu tanımalıyıq*”²⁰.

Romanlarında sosialist realizminin qəliblərini yaradıcı şəkildə dəf edən yazıçılardan biri də Mir Cəlal hesab olunur. Mir Cəlalin sənətkarlıq axtarışlarında C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, V.Hüqo, O.Balzak, L.Tolstoy, Y.Qaşək irsinə, o cümlədən xalq gülüşü ənənələrinə söykəndiyi göstərilmişdir. Mir Cəlal romanlarının poetika etibarilə bir-birindən fərqlənməsi, tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, rəngarəng üslub, süjet-kompozisiya, bədii təsvir ünsürlərindən istifadə etməsi ilə bağlıdır. Mir Cəlal romanlarından söz açanlar burada lirik, tənqidi-realistik, satirik-yumoristik, romantik, didaktik-pedaqoji ifadə vasitələrinə, boya və çalarlara misallar gətirirlər.

1950-ci illər romanları yazıçıların sənətkarlıq axtarışlarının daha da yaradıcı məcrada inkişafa qədəm qoyduğunu, üslub sərbəstliyi ilə bədii ifadə imkanlarının da artdığını göstərdi.

---

¹⁹Seyidov, Y. İstedadın qüdrəti / Y.Seyidov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1978. – s. 496

²⁰Rəhimov, S. Yazıçı və həyat / S.Rəhimov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1961. – s. 184

1930-1950-ci illərin Azərbaycan romanının ideya-məzmun və poetika baxımından təcridi inkişafı, sosialist realizmi ədəbiyyatı daxilində yeni nəsrə doğru təkamül etməsi tədqiqatda əldə olunan başlıca qənaəti ifadə edir. Bu fəsildə müəllifin gəldiyi elmi qənaətlər, əsas müddəalar aşağıda göstərilən məqalədə öz əksini tapmışdır²¹.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir.

1. 1930-1950-ci illər Azərbaycan romançılığı tipoloji baxımdan janr müxtəlifliyinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycan romanının sonrakı inkişafı bu ənənələrə söykənmişdir.

2. Maarifçi və realist romanlarla yanaşı, həmin illərdə ədəbiyyata inqilabi gerçəklikləri əks etdirən, dövrün ziddiyyətli proseslərini üzvi bədiiliklə özündə qapsayan yeni roman tipləri daxil olmuşdur: 1) İnkilabi romanlar; 2) tarixi romanlar; 3) ailə-məişət romanları.

3. “İnkilabi romanlar” dəyişən milli gerçəklərin inqilabi (hərəkətdə) dərkinə nəzərdə tutur. Tarixi-inkilabi “istehsalat”, satirik, siyasi və beynəlxalq mövzuda romanlar “inkilabi roman”ın təzahür növləri kimi alınmışdır.

4. “İnkilabi romanlar”ın modeli dəyişməsə də, mövzu-predmet təsvirindən də görünür ki, yazıçılar sosialist inqilabının milli tarix işığında dərkinə can atır, eyni zamanda tarixi hadisələrin Azərbaycan coğrafiyasını genişləndirməyə çalışırlar.

5. Tədqiqatda ilk tarixi romana dair tədqiqatçılar arasında mövcud mübahisələrə toxunulmuş, dəlil və arqumentlərlə milli nəsrə ilk tarixi romanın Y.V.Çəmənəminlinin “İki od arasında” (1936) olduğu təsbit edilmişdir. Həmin romanla yanaşı, A.Zöhrəbəyovun “Odlu diyar”, M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm”, Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır?” romanları da təhlilə cəlb olunmuş, ilk təşəkkül dövründə Azərbaycan tarixi romanının tipologiyası və inkişaf tendensiyaları da işıqlandırılmışdır. Janrın sonrakı tarixi mərhələlərdə

---

²¹ Baxşəliyeva, İ.T. 1930-1950-ci illər romanlarında üslub və təhkiyə // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 20, – s. 354-360.

– 1960-1980-ci illərdə və müstəqillik dövründə intensiv inkişafının zəminində 1930-1950-ci illərdə qazanılmış uğurlar dayanır.

6. Azərbaycan romanının ilk inkişaf dövründə – 1930-1950-ci illərdə ailə-məişət mövzusu aparıcı tendensiyanı təşkil etməmiş, “inqilabi” və tarixi romanların tərkibində təmsil olunmuşdur. 1940-1950-ci illərdə həmin mövzu “istehsalat romanları”nın içində seçilməyə başlamış, 1950-ci illərdə “inqilabi roman”nın çərçivəsini aşib ayrıca roman tipi kimi təzahür etmişdir. Buna səbəb stalinizm rejiminin çökməsi ilə yazıçıların nisbi sərbəstlik qazanması, həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən insanın şəxsi həyatına da geniş diqqət yetirmələri olmuşdur.

7. Ədəbi qəhrəman problemi roman yaradıcılığında ümdə yer tutur. Hər bir dövrün ədəbiyyatı yeni qəhrəmandan başlanır düsturu romanlara da şamildir. 1930-1950-ci illər romançılığı bir sıra yeni qəhrəman tipləri ilə səciyyəvidir. Tədqiqatda bu, aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur: 1) Ziyalı obrazları; 2) İnkilabçı obrazları; 3) Qadın obrazları.

8. 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanı sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun tələbləri zəminində inkişaf etmişdir. Sosialist realizminin qəlibləri ideya-məzmun baxımından yaradıcılıq axtarışlarını məhdudlaşdırsa da, digər tərəfdən yeni tipli romanların yaranmasına təkan vermişdir. Yazıçılar fərdi istedad və sənətkarlıq bacarıqlarını vahid bir üslub daxilində göstərmiş, milli ənənə və yenilikçilik zəminində klassik romanlar yarada bilmişlər.

9. 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanları sosialist realizmi çərçivəsində milli ənənələrə söykənərək rəngarəng üslublarla: epik, lirik, satirik, publisist, sırf realist, romantik çalarlarla seçilir, bu və ya digər yazıçıların fərdi sənətkarlıq axtarışları ilə diqqəti cəlb edir. S.Rəhimovun yaradıcılığında epik təsvirlərlə yanaşı, xarakter ustalığı və psixologizm, M.Hüseyn romanlarında aydın ideya ifadəsi və mükəmməl kompozisiya həlli, Əbülhəsənin üslubunda psixoloji araşdırıcılıq və publisist təhkiyə, M.İbrahimovun romançılığında dərin konflikt və ictimai-siyasi kəsər, Mir Cəlalin romanlarında üslub rəngarəngliyi, gülüş estetikası, lirik və tənqidi-satirik boyaların çeşidliliyi və s. kimi çalarlar qeyd olunmuşdur.

10. 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanları tarixi ideyaların təcəssümü və orijinal poetikası ilə təkrarsız olub, Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur. 1930-1950-ci illərin zəngin roman təcrübəsi milli romançılığın inkişafına təkan vermiş, müasir Azərbaycan romanının formalaşmasında zəmin rolunu oynamışdır.

Tədqiqatın əsas məzmunu iddiaçının Azərbaycanda və xaricdə dərc edilmiş aşağıdakı məqalələrdə və iştirak etdiyi beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Baxşəliyeva, İ.T. Y.V.Çəmənzəminlinin “İki od arasında” romanında tarixi həqiqətin bədii təsdiqi // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri), – 2013. – c. 25, – s.125-130.
2. Baxşəliyeva, İ.T. Tarix və tarixin həqiqəti (M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanı əsasında) // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” VI Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Mütərcim, – 5-7 may, – 2015. – s. 146-149.
3. Baxşəliyeva, İ.T. 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının janr tipologiyası // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. №12, – s. 319-328.
4. Бахшалиева, И.Т. Становление жанра исторического романа в Азербайджанской литературе // – Ужгород: Закарпатські філологічні студії, Ужгородський національний університет, – т. 2, № 5, – 2018. – s. 99-105. Index Copernicus International
5. Baxşəliyeva, İ.T. 1930-1950-ci illər romanlarında üslub və təhkiyə // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 20, – s. 354-360.
6. Baxşəliyeva, İ.T. Sovet dövrü Azərbaycan romanında ilk ziyalı obrazı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 2, – s. 325-331.
7. Baxşəliyeva, İ.T. Azərbaycan romanında milli inqilabçı obrazı – Şamo // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 4, – s. 294-302.
8. Baxşəliyeva, İ.T. Azərbaycan nəsrində “ailə-məişət romanı”nın təşəkkülü // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, (Nizami

- Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri), – 2019. № 1, – s. 93-97.
9. Bakhshaliyeva, I.T. “Revolutionary novels” in the literature of Azerbaijan-about genre discussions // Proceedings of the Second International Scientific Conference. Education and Science in Changing World: Problems and Prospects for Development, – Dnipro: – march 27-28, – 2020, – part 2, – p. 266-268.
  10. Бахшалиева, И.Т. Художественное отражение в Азербайджанском романе 1930-1950-х годов проблемы женской эмансипации // Дніпро: Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Філологічні науки, – 2020. № 1 (19), – с. 187-195. Index Copernicus, Google Scholar, РИНЦ
  11. Бахşəliyeva İ.Т. İsa Hüseynovun “Doğma və yad adamlar” əsərində həyat həqiqətləri // Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçılarının IV Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: BMU, – 5 iyun, – 2020, – s. 1163-1165.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 "yanvar" 2022-ci il tarixində saat 13³⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "15" dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.12.2021

Kağızın formatı: A 5

Həcm: 46024

Tiraj: 100